
Dlouhodobý vývoj v časování porodů a sňatků: Obstojí individualizační teorie ve světle demografických dat?

MICHAELA BARTOŠOVÁ, PETR PAKOSTA, PETR FUČÍK*

Fakulta sociálních studií MU, Brno

The Long-Term Trend in the Timing of Births and Marriages: Does the Individualisation Theory Hold Up in the Light of Demographic Data?

Abstract: Sociological theories that work with the concept of individualisation assume, among other things, the occurrence of changes in the life course and especially in the timing and incidence of demographic transitions. Although it is not easy to establish a firm definition of individualisation, most researchers studying demographic phenomena work with the concepts of differentiation and de-standardisation. If we understand individualisation as a structural fact and leave aside its subjective component (individualised identity is not necessarily linked to structural changes), it must initially emerge on the aggregate level in the form of the differentiation of life courses or the different timing of transitions. For example, individuals begin to marry and have children at different ages. It then becomes apparent at the individual level in the form of the de-standardisation of the life course, thus not just as a change in timing, but also as a change in the order and realisation of individual transitions. For example, the birth of a child does not necessarily occur after marriage. So it is not just shifts in timing that are of interest – these have already been sufficiently studied in Czech demography – but also and above all the comparative distributions of these demographic phenomena. In this article the analysis works with two life transitions – marriage and first-order births – and using time series from 1920 to 2004 the authors examine the dispersion in timing of these transitions over a large segment of the 20th century. Using more detailed data from the post-1989 transformation period, in addition to dispersion the authors also examine changes in the intervals between marriages and births and education as a factor in the observed phenomena. As a key indicator of life-course differentiation they use the dispersion in marriage timing and its trend over the 20th century, and as an indicator of the de-standardisation of life courses in the 1990s they use the interval between marriage and first-order births.

Keywords: birth timing, marriage timing, individualisation, life course
Sociologický časopis / Czech Sociological Review, 2012, Vol. 48, No. 2: 315–341

---

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Michaela Bartošová, e-mail: bartosov@fss.muni.cz; Mgr. Petr Pakosta, e-mail: pakosta@fss.muni.cz; Mgr. Petr Fučík, e-mail: fucik@fss.muni.cz; Ústav populačních studií, FSS MU, Joštova 10, 602 00 Brno.

Úvod

Životní běh, z jehož pohledu lze do jisté míry popisovat a vysvětlovat události v biografiích jedinců, je v sociálních vědách hojně využívaným konceptem, o jeho aktuální definici se však zároveň vedou dlouhodobé diskuse s nejistým výsledkem [více viz Havlíková 2007]. Starší pojetí životního cyklu bylo postaveno na představě normativity a standardizace jednotlivých životních fází, lze je chápat jako „vývojový model, který naznačuje sociální a psychologické změny, s nimiž se jedinec setkává během přechodu mezi hlavními etapami života: dětstvím, adolescencí, středním věkem a stářím“ [Hunt 2005: 11]. Pojí se k němu řada různých norem a omezení, určujících kdy a v jaké podobě mají jednotlivé životní fáze nastat. Spolu s vývojem společnosti k pozdní modernitě a post-industrializaci začíná životní cyklus nahrazovat odlišný koncept tzv. životních drah, které jsou naopak typické destandardizací a individualizací. Lidé v jedné společnosti mohou zakoušet jednotlivé fáze života zcela odlišně nebo některými z nich neprojit vůbec, podle toho, jaká je jejich individuální volba a rozhodnutí. V tomto smyslu se někdy mluví o tzv. volených biografiích [du Bois-Reymond 1998].¹

Koncept volených biografií je široce aplikován v souvislosti s teoretickým vysvětlením společenských změn v období pozdní modernity. Existují však i studie, jež s tímto pohledem polemizují, a podobně i empirické výzkumy dochází často k odlišným výsledkům: zatímco jedni hovoří o vzrůstající destandardizaci a deinstitutionalizaci [Han, Moen 1999; Vinken 2007; Shanahan 2000], jiní naopak uvažují o přetrvávající, nebo dokonce sílící institucionalizaci [Elchardus, Smits 2006; Leisering 2003; Kohli 2007].

Následující text, jenž vychází z analýzy kvantitativních dat, chce do této diskuse přispět pohledem, který se soustřeďuje na strukturaci životního běhu ve specifickém českém prostředí. Události roku 1989 a proměna společnosti v následujících letech významně a radikálně změnily individuální způsoby utváření životních událostí: zatímco průběh životních drah v období komunismu směřoval, vzhledem k sociálně politickým opatřením a omezeným možnostem alternativ, k vysoké míře standardizace, otevření a demokratizace společnosti naopak nabídly nové možnosti seberealizace, a tedy i nové způsoby uspořádání životních drah. Tato změna je viditelná zejména v proměnách postupu v rodinné trajektorii [Havlíková 2007], především v načasování rodičovství a jeho (ne)umístění mezi ostatní životní fáze. Posun v časování rodičovství, narůstající bezdětnost, vydělování nové životní fáze charakteristické nezávazností a flexibilitou bylo konstatováno v řadě výzkumů [Sobotka 2006; Tomášek 2006; Bartošová 2009]. Nabízí se však otázka, do jaké míry lze tyto změny spojovat s ustavováním individualizovaného životního běhu nebo naopak s novým způsobem jeho institucionalizace a standardizace. Z tohoto důvodu zahrnujeme do naší analýzy i data z období předcházejícího komunistickému režimu, konkrétně od roku 1925, abychom zjis-

¹ Děkujeme anonymním recenzentům za cenné připomínky, které nepochybně pomohly k vylepšení této stati.

tili, jak se měnily životní dráhy v kontextu dlouhodobějšího vývoje české společnosti. Vzhledem k tomu, že k individualizaci životních drah by podle příslušných teorií [Giddens 1992; Beck, Giddens, Lash 1994; Bauman 2002; Beck 2004 aj.] mělo docházet v důsledku přechodu společnosti od industriální fáze k fázi postindustriální, lze očekávat, že současné životní dráhy budou více destandardizované než životní dráhy v období před druhou světovou válkou.

Individualizaci sledujeme pozorováním dvou klíčových tranzic (první sňatek, první rodičovství). Jejich generačním srovnáním chceme zjistit, zda míra jejich homogenizace a standardizace v průběhu historického času skutečně klesá, nebo standardizace pouze nabývá nové podoby. Definice pojmů destandardizace a individualizace životních drah jsou nicméně v textu nutně zúžené na indikátory, které jsou nám k dispozici (viz kapitola o metodě a datech). Přestože tento text má být částečně polemikou s individualizačními teoriemi, neklade si zároveň za cíl zcela je vyvracet, ale prostřednictvím dílčí analýzy přispět do diskuze o současné podobě životních drah.

Staré a nové pojetí životního běhu v teoretické perspektivě

Pojetí standardizovaného či normativního životního cyklu je spojováno s modernitou a způsobem života typickým pro industriální éru [Kohli 2007]². Klíčovou kategorií se stává věk, přičemž posloupnost jednotlivých životních fází je kulturně zakotvena v obecném pojetí času [Leccardi 2005] a její naplňování v dané společnosti podpořeno normami nejen kulturními, ale i legislativně zakotvenými (od povinné školní docházky až po hranice důchodového věku) [Elchardus, Smits 2006].

Strukturace životního cyklu do několika fází skrze instituce a chronologický věk vytváří účinnou formu sociální kontroly [Hunt 2005]. Status a identita jedince jsou potvrzovány úspěšným naplněním očekávání spojených s jednotlivými životními fázemi. Standardizace životního cyklu proto probíhá skrze jeho institucionalizaci – extrémním příkladem je státní regulace (například minimální věk pro vstup do sňatku), nicméně instituce strukturující životní cyklus vznikají sociální konstrukcí věkových norem, jako je např. ideální čas rodičovství nebo doba odchodu od rodičů. S různými událostmi jsou spojena více či méně institucionalizovaná očekávání.

Institucionalizovaný životní cyklus popsany Kohlim [(1986) 2007: 255–256] se vyznačuje několika hlavními kritérii: 1) *časovostí* (v předindustriálních společnostech byl věk důležitý pouze jako kategorický status, v přechodu od tradiční

² V předindustriálním období nevykazoval životní běh takovou komplexitu jako v přechodu společnosti k modernitě. V tradičních společnostech lze identifikovat v podstatě jen dvě hlavní životní fáze (příprava na dospělost a dospělost) a rituální přechody mezi nimi, spojené s různými omezeními a tabu [Hunt 2005].

společnosti k moderní se stává jedním z klíčových strukturujících prvků), 2) *chronologizací* (chronologický věk jako hlavní kritérium časové strukturace života vyústil v chronologicky standardizovaný „normativní životní běh“), 3) *individuizací* (jedinci se vyprošťují ze statusových, lokálních a rodinných vazeb a stávají se základní jednotkou sociálního života), 4) *systémem práce* (nový systém práce za mzdu je organizačním principem životního běhu a udává jeho podobu; rozčleňuje jej na fázi přípravy/vzdělání, aktivity/zaměstnání a odpočinku/starobního důchodu), 5) *posloupností pozic a biografickou perspektivou a jednáním* (vzorci pravidel utvářejících životní běh fungují v těchto dvou rovinách sociální reality). Mezi pravidla, jež konstituují a udržují životní běh, patří kromě strukturálně zavedeného organizačního systému (například vzdělání nebo sociální zabezpečení) také formální a legální normy (například stanovení určitých věkových hranic), a konečně i normy neformální (například ideál osobního rozvoje jedince).

Podle Mayera [2004] se standardizovaný, lineární a homogenní životní běh ustavil v éře fordismu, což bylo umožněno zejména dvěma vlivy: a) masovou průmyslovou produkcí, skrze kterou se relativně zabezpečená pracující třída stala třídou „univerzální“ a b) garancí příjmu poskytovaného sociálním státem v průběhu celého životního cyklu rodiny. V individuální rovině znamenalo toto pojetí životního běhu na jedné straně materiální růst a akumulaci majetku, na straně druhé však nutnost přijmout v rámci systému práce a rodiny předem ustavené role. Získání existenčního minima pro muže-živitele vyžadovalo podporu od ženy, která po sňatku převzala starost o rodinu a domácnost.

Společenské změny v sedmdesátých letech a přechod společnosti do fáze tzv. druhé modernity (postindustriální éra) podnítil řadu autorů definovat instituci životního běhu novým způsobem. Režim životního běhu či jeho soustavné narušování je v postindustriálních společnostech dáno souborem rozmanitých, spolu souvisejících faktorů: masově rozšířeným vzděláním, vývojem v oblasti ženských práv, hodnotovou a normativní změnou, individualizací v jiných oblastech života, deindustrializací, krizemi pracovního trhu se strukturální nezaměstnaností, globalizací ekonomických trhů a také (do jisté míry zpětnovazebně) demografickou změnou (zejména nízkou plodností a snižující se úmrtností). Životní běh začíná být charakteristický zvyšující se destandardizací v rámci individuální biografie³ a zvyšující se diferenciací a heterogenitou populace z hlediska strukturálního. Mluví se také například o flexibilizaci, (de)institucionalizaci nebo pluralizaci životního běhu [Scherger 2009].

Lidé vyvázání z tradičních lokálních a rodinných vazeb začali být schopni významněji ovlivňovat utváření své vlastní životní dráhy [Giddens 1992; Beck 2004]. Řada životních tranzic je oddalována, období mezi nimi jsou prodlužována, věkově variiují, a naopak stupeň univerzality a posloupnosti jednotlivých

³ Pojmy biografie a životní dráha používáme téměř jako synonyma, pouze tam, kde je zvýznamněna role aktéra při volbě, je vhodnější použití termínu „životní dráha“. Pojem biografie oproti tomu značí spíše retrospektivní pohled z vnějšku.

fází se snižuje. Někteří autoři mluví v souvislosti se současným životním během o tzv. jojo efektu („yo-yo-ization of life course“) – v průběhu celé biografie dochází ke kombinaci různých rolí, tedy i těch, které se dříve vázaly jen k určité životní fázi [du Bois-Reymond 1998; Elchardus, Smits 2006; Vinken 2007]⁴. V návaznosti na další autory [Beck et al. 1994; Fuchs-Heinritz 2000; Heinz 2002; Hurrelmann 2003; Veith 2002; Zinnecker 2000] zmiňuje Vinken [2007] neméně důležitý aspekt změny životního běhu, kterým je jeho „biografizace“ – potřeba a nutnost plánovat a strukturovat životní běh na základě individuálního plánu.⁵ Jedinec v rámci celého života zvažuje, kdy, jak a které volby učiní a hlavně, které neučiní. Životní běh se stává dynamickým (ve smyslu pestrosti a různorodosti) nejvíce právě v rovině ambicí. Vést dynamický život zahrnující velké množství výzev a častých, radikálních změn se stává ideální představou o životě pozdně moderního člověka.

Individualizace

Pokud chceme zkoumat aspekty individualizace životních drah, je na místě ptát se, z jaké definice individualizace můžeme vycházet. Teoretikové tzv. pozdní modernity (Baumann, Beck, Giddens), kteří považují individualizaci za hlavní definiční znak tohoto typu společnosti, zdůrazňují, že nejde o proces pramenící z vědomé volby nebo preference, ale je spíše „osudem“, kterému jsou sociální aktéři podřízeni. Beck [2004: 206] zmiňuje tři dimenze procesu individualizace: dimenze osvobození znamená vyvázání z historicky daných sociálních norem a vazeb ve smyslu tradičních forem nadvlády; dimenze odkouzlení představuje ztrátu tradičních jistot v oblasti praktického vědění a dimenze kontroly a reintegrace předpokládá nový druh sociální svázanosti. V souvislosti s těmito procesy se individuální aktér na jednu stranu osvobozuje od bývalých sociálních norem a institucí, takto vyvázaný je však nucen neustále reflektovat a přezkoumávat sociální struktury, v nichž se pohybuje, a na druhou stranu je současně spoután novými formami kontroly a povinností. Individuální biografie jsou „volené“, „reflexivní“, „vytvořené samotnými aktéry (do-it-yourself)“ a vždy zároveň „rizikové“, „nebezpečné“, „nesoudržné“.⁶ Důsledkem je konec pevně daných a pře-

⁴ Elchardus a Smits [2006] dávají za příklad studenty, kteří na několik let přeruší studium kvůli práci, pracující, kteří se naopak dočasně vrací ke studiu, důchodce, kteří se vrací do pracovního procesu, muže a ženy, kteří se žení či vdávají ještě před dokončením studia, a další.

⁵ Zde je také podstatný důraz na subjektivní pocit volby nezávisle na rozmanitosti výsledků z hlediska strukturálního. Vinken [2007] zároveň zmiňuje tendenci subjektivně podceňovat vlivy ostatních faktorů na vlastní biografická rozhodnutí, což vede až k vytvoření ideologie „self“ téměř do podoby univerzálního dogmatu.

⁶ Zajímavá zde může být i interpretace pojmu riziko jakožto neuzavřenosti sociálních institucí, které strukturují jednání nedostatečně a s nutností dodatečné reflexe jejich povahy. Riziko, jakožto absence jistoty jasně strukturovaných vzorců jednání. Riziko, jakožto jednání s nutně otevřeným koncem.

dem definovaných obrazů člověka. Lidské bytí se stává volbou mezi možnostmi – „homo options“ [Beck, Beck-Gernsheim 2002].

Teorie individualizace představované teoretiky pozdní modernity jsou často kritizovány pro neschopnost nabídnout v sobě jasnou a měřitelnou definici popisovaných procesů. Absence empiricky uchopitelného konceptu nebo přesnějších návodů na jeho vytvoření činí tyto teorie problematickými a lehko napadnutelnými [Shanahan 2000; Duncan, Smith 2006; Beer 2007]. Jejich neověřitelnost je dána už jejich samotnými ambicemi stát se velkým výkladovým schématem modernity. Snahu vytvořit „velkou teorii“ vždy provází řada slabých míst a rozporů. Beck je například kritizován pro ignorování kulturních, historických a regionálních rozdílů [Mythen 2005].

Výzkumníci ve snaze testovat individualizační teorii proto musí přicházet s vlastními způsoby konceptualizace a operacionalizace tohoto mnohoznačného pojmu. Na základě výše zmíněných aspektů individualizace rozlišil Paul de Beer [2007] její tři testovatelné dimenze: detradicionalizaci, emancipaci a heterogenizaci. Detradicionalizace odkazuje k oslabování vlivu tradičních institucí a autor ji navrhuje měřit prostřednictvím podílu jedinců vstupujících do manželství a rodiny a účastnících se chodu tradičních institucí (jako jsou církve, odbory, politické strany). Emancipaci chápe jako vymaňování jedince, jeho postoje a chování, z vlivu sociálních skupin a institucí, plynoucích z větší svobody volby. Svobodnou volbu navrhuje měřit nepřímo skrze její výsledky – sleduje to, do jaké míry jsou postoje a chování jedinců determinovány jejich objektivními charakteristikami. Předpokládá, že postoje a chování budou stále méně předpověditelné skrze strukturální charakteristiky člověka (pohlaví, věk, vzdělání, náboženství).⁷ A konečně heterogenizace definovaná jako zvyšující se různorodost ve společnosti způsobená slábnoucím vlivem tradičních institucí a jejich schopnosti určovat volby sociálních aktérů. Se zvětšujícím se prostorem pro vlastní volbu je možné předpokládat, že se bude zvyšovat i rozmanitost těchto voleb.⁸

Pokud přejdeme k dalším konceptualizacím vhodným pro zkoumání biografii, Scherger [2009: 110–112] uvažuje o definici termínů charakterizujících současný životní běh: destandardizaci, diferenciaci a individualizaci. Destandardizaci chápe zaprvé jako relativní, postupný proces. Životní běh můžeme považovat za standardizovaný nebo destandardizovaný pouze v historickém a geografickém srovnání. Zadruhé zdůrazňuje, že destandardizace se neshoduje s mizením nebo změnou základních hodnot a norem. Mizení nebo změna biografických norem sice mohou být důvodem pro destandardizaci vzorců časování, ale nemusí to být pravidlem. Vzorce časování se rozostřují i bez změn v základních normách. Při výzkumu časových struktur z hlediska destandardizace musí být proto odlišeny zjevné změny na „povrchu“ časových struktur a různé potenciální důvody pro tyto změny.

⁷ Což by mimochodem znamenalo výrazné snižování vysvětlovací schopnosti strukturálně pojaté sociologie.

⁸ Srov. výše: biografizace životního cyklu – s. 319 dole.

Diferenciaci vymezuje autorka jako proces označující určité mechanismy, které mohou zakládat nové a změněné časové vzorce životního běhu. Nejde však o nahodilé změny – množství těchto vzorců je omezeno a jejich rozložení je sociálně strukturované – určité vzorce se vyskytují pouze u určitých skupin⁹.

V případě individualizace navazuje Scherger na Becka. Zdůrazňuje větší svobodu volby, ale zároveň nutnost volit a být za své volby odpovědný. Upozorňuje však, že jednotliví aktéři mají k dispozici různé množství zdrojů k realizaci rozhodnutí. Případná marginalizovaná pozice některých aktérů může schopnost kvalifikované volby omezit nebo zcela znemožnit. Vznikají tak nové formy kontroly – sociální aktéry stále ovlivňuje jejich socioekonomická pozice, ale méně přímým způsobem. Souvztažnost mezi sociální pozicí a identitami se rozvolňuje.

Pro empirické uchopení je také důležitý vztah mezi strukturální a kulturní dimenzí individualizace. Strukturální procesy v podobě diferenciací nových možností a kulturní vzorce připisující jedincům odpovědnost za jejich životy se musí časově shodovat. Pokud by docházelo pouze ke změnám na kulturní úrovni a strukturálně by nebyla reálná volba otevřena komukoliv, byla by individualizace pouze ideologií nebo iluzí.¹⁰

Ze svých úvah o individualizaci vyvozuje Scherger dva důležité závěry: zaprvé jde o pozvolný proces, který nezasahuje všechny společnosti stejnou měrou a zcela. Určité skupiny populace se mohou stát průkopníky individualizace, zatímco jiné je následují – projevy individualizace nejsou v populaci rozprostřeny rovnoměrně. Zadruhé, současné individualizační procesy jsou ve společnostech západního typu postaveny na dřívějších individualizačních procesech, které se uskutečňovaly v prostředí buržoazní třídy.

Metoda a data

Shrneme-li zmíněné teoretické přístupy, je patrné, že u různých pojetí fenoménu individualizace lze rozlišit kulturní a strukturální aspekt. Z pohledu životního běhu tedy individualizace může znamenat vědomí svobodné volby životní dráhy (ať už je výsledek jakýkoliv – jakkoliv „standardní“) a také/nebo velmi diferencované biografie (ať už je původní záměr jakýkoliv). Oba aspekty se samozřejmě mohou prolínat a podporovat, mohou však být také v rozporu (záleží pak na teoretickém úhlu pohledu, zda lze hovořit o individualizaci). V našem případě budeme pracovat se strukturálním aspektem individualizace. Pro tuto analýzu ponecháme stranou vědomí a význam svobodné volby životních drah a zaměří-

⁹ Scherger navrhuje sledovat časování tranzic nejen u populace jako celku, ale také například u podskupin podle vzdělání. Jsou-li uvnitř těchto podskupin vzorce časování homogenní, ale rozdíly se zvětšují při srovnání mezi jednotlivými podskupinami, můžeme mluvit také o zvyšující se heterogenitě obecně.

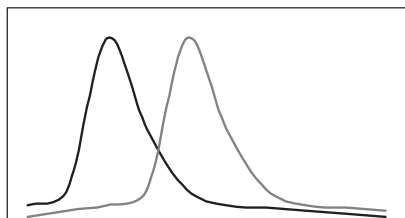
¹⁰ Srov. opět biografizace životního cyklu. Scherger [2009] však zde klade důraz na propojenost subjektivistického a strukturálního aspektu individualizace.

Obrázek 1. Schéma operacionalizace základních pojmů*

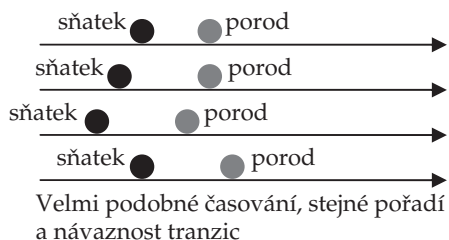
Rovina agregovaných dat
– příklad distribuce

Rovina individuálních biografíí
– příklady životních drah

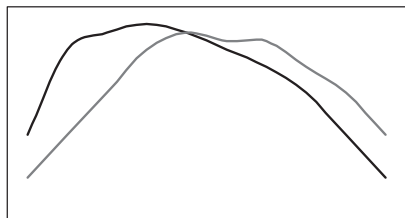
I. Homogenita, standardizace

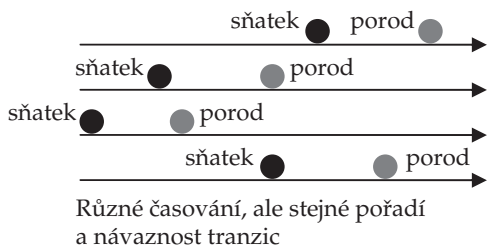
Špičatá distribuce s malým rozptylem

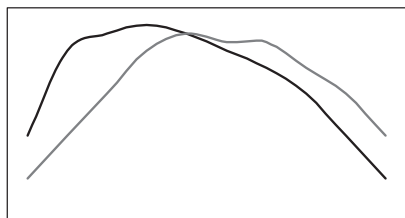
II. Heterogenita, ale (!) standardizace

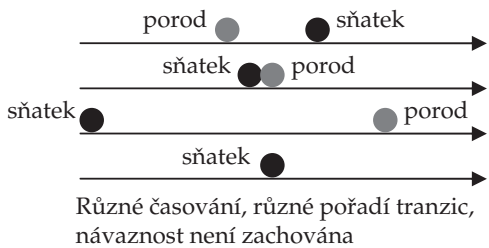
Výrazně plošší distribuce

III. Heterogenita a destandardizace

Na agregované úrovni se projeví velmi podobnou distribucí jako II (!)

* Pojmy diferenciacce/heterogenizace (příp. heterogenita) zde i v celém textu používáme synonymně tak, jak se významově prolínají v textech Beer [2007] a Scherger [2009].

me se na to, zda můžeme v dostupných demografických datech nalézt struktury, které by odpovídaly destandardizaci a diferenciaci životních drah, jak je pojmají Beer [2007] a Scherger [2009]. Individualizují-li se životní dráhy, sledujeme jednak velmi rozmanité biografie na individuální úrovni (destandardizace) a výrazné změny ve struktuře tranzic na agregované úrovni (diferenciace/heterogenizace). Z pohledu strukturálních dat jsou oba jevy propojené, nicméně nejsou totožné. Dochází-li v individuální rovině k rozpadu standardního životního cyklu, události jsou v různých biografiích časovány různě – to se musí projevit v diferenciaci jejich časování na agregované úrovni. Naproti tomu samotná diferenciaci/heterogenizace v časování nemusí nutně znamenat destandardizaci. Teoreticky může časování tranzic v populaci výrazně variovat, nicméně životní cyklus zůstane beze změn, docházelo by pouze k jeho celkovým posunům¹¹. Tento fakt je třeba mít na paměti při použití agregovaných demografických dat.

V našem případě jsme jako indikátory individualizace v oblasti životních drah vybrali věk prvního sňatku a prvního porodu, tedy časování událostí, které pro nás představují dva z nejdůležitějších životních předělů. Naše hlavní otázka zní, jak jsou časovány a jak se mění rozptyl těchto tranzic v průběhu sledovaného období. Ačkoliv jde samozřejmě o omezenou výseč životního cyklu, domníváme se, že pokud se individualizační trendy projevují, musí jimi být časování těchto dvou událostí ovlivněno, neboť tvoří jádro individuálně konstruovaných biografií. Vycházíme z individualizačních teorií (Beck, Giddens, Bauman) a formulujeme naši první hypotézu, že od roku 1920 do roku 2004 se bude rozptyl v časování vstupu do manželství i rodičovství zvyšovat.¹² Vycházíme tedy z přístupu de Beera [2007], který uvažuje o heterogenizaci jako o jednom z indikátorů individualizačního procesu. Indikátorem heterogenizace/diferenciace nám bude v širším slova smyslu distribuce časování prvních sňatků a porodů v populaci, v užším slova smyslu rozptyl této distribuce. Teoreticky se tedy pohybujeme na škále od společnosti, kde tranzice probíhají v jeden okamžik životní dráhy (rozptyl je nulový), ke společnosti, v níž je rovnoměrně zastoupen každý myslitelný věk, kdy může tranzice nastat (rozptyl je vysoký).

Jak ilustruje obrázek 1, ptáme se zároveň, zda dochází pouze k odlišnému časování těchto tranzic v průběhu 20. století při současném zachování jejich pořadí a návaznosti (z hlediska historického času jsou životní dráhy heterogenizované, ale standardizované), nebo také k destandardizaci – tedy odlišností v pořadí a návaznosti tranzic. Individualizační teorie by v prvním případě pla-

¹¹ Například doby mezi jednotlivými tranzicemi a jejich pořadí může být zcela standardizovaně zachováno, ale jejich absolutní časování vzhledem k věku může být posunuto (konkrétně lze klást otázku, zda např. životní cykly vzdělanostních skupin odlišuje pouze jejich počátek v různém věku – po dokončení vzdělání – nebo také jejich různý průběh). Srov. obrázek 1.

¹² K dispozici jsou údaje o sňatcích z let 1920–2004 a porodech z let 1925–2004. Jejich rozptýlenost je měřena směrodatnou odchylkou rozložení věku prvního porodu a prvního sňatku v příslušných letech po standardizaci věkové struktury.

tila pouze omezeně: životní dráhy se příliš nemění, pouze dochází k časovému posunu zahájení jednotlivých etap. Individualizace životních drah by naopak více odpovídala situaci, kdy dochází zároveň k heterogenizaci i destandardizaci – tranzice jsou časovány různě, v různém pořadí, bez tradiční a obecně sdílené časové návaznosti (viz schéma III v obrázku 1).¹³ Z tohoto pohledu by fakticky docházelo k rozpadu životní dráhy jako statisticky uchopitelného konceptu.

Individuální data, v nichž bychom mohli sledovat vzdálenost sňatku a porodu u jednotlivých žen v dlouhé časové řadě, nejsou pro Českou republiku dostupná. Využijeme tedy alespoň databázi narozených od roku 1993 do roku 2004, kterou poskytl Český statistický úřad. Na těchto datech budeme testovat naši druhou hypotézu, že rozptýlenost intervalu mezi prvním sňatkem a prvním porodem mezi lety 1993 a 2004 roste. Předpokládáme zároveň, v návaznosti na Scherger [2009], že u různých sociálních skupin se mohou projevovat individualizační tendence odlišně, a zaměříme se na souvislost strukturace životních drah a vzdělání. Vyšší vzdělanostní vrstvy přitom považujeme za průkopníky nových trendů a životních stylů, jejichž životní dráhy by měly vykazovat výrazné rysy individualizace. Naše třetí hypotéza tedy říká, že v letech 1994–2004 bude rozptýlenost prvních porodů a prvních sňatků vzrůstat podle úrovně vzdělání. A konečně čtvrtá hypotéza předpokládá, že podobný trend nalezneme také u indikátoru destandardizace – tedy že rozptyl intervalu mezi prvním porodem a prvním sňatkem bude růst podle vzdělání žen.¹⁴

Klíčem k této stati jsou použitá data, a proto jejich popisu věnujeme více prostoru. Datovou základnu pro odpověď na položené otázky tvoří údaje o časování prvních sňatků a porodů¹⁵ realizovaných na území dnešní České republiky od roku 1925 do současnosti.¹⁶ Protože Český statistický úřad dlouhodobě sledoval porody pouze v souvislosti se ženami, omezuje celou analýzu (včetně sňatků z důvodu srovnatelnosti) na ženskou populaci. Kohortní analýzu (u níž sledujeme, kolik žen z dané kohorty porodilo alespoň jedno dítě a v jakém věku)

¹³ Vedle první dimenze, kterou je diferenciací a indikujeme ji rozptylem v časování samotných tranzic, nyní přidáváme druhou dimenzi – standardizaci – jejímž indikátorem je rozptyl v délce intervalu mezi jednotlivými tranzicemi. Pro naši analýzu je konkrétně dostupné měření rozptylu v intervalu mezi prvním sňatkem a prvním porodem.

¹⁴ Rozptýlenost je měřena směrodatnou odchylkou rozložení intervalu mezi prvním sňatkem a prvním porodem (věk prvního porodu – věk prvního sňatku) v letech. Vzdělání je měřeno na čtyřbodové variantě škály ISCED. Tyto hypotézy budou opět testovány na databázi narozených 1993–2004 od ČSÚ, která disponuje údaji o vzdělání matek (podrobněji viz dále v textu).

¹⁵ V případě porodů vycházíme ze statistik o narozených, které neberou v potaz vícečetné porody (narozených je více než porodů). V textu však pro srozumitelnost mluvíme o „porodu“.

¹⁶ Porody jsou k dispozici v jednoletém třídění pouze podle věku prvorodičky, a to od roku 1925. Jako prameny nám posloužily periodicky vydávané *Pohyby obyvatelstva*. Data byla skenována a převáděna do elektronické podoby, přičemž správnost přepisu byla kontrolována pomocí kontrolních součtů.

jsme, na rozdíl od vývoje rozptylu po jednotlivých letech, museli omezit na rok narození ženy 1931 a výše (příslušná data o porodech jsou tedy k dispozici od roku 1946)¹⁷.

Data o porodech si po celou dobu sledování zachovala téměř jednotnou podobu: pouze do roku 1946 byl věk zdola omezen 16 lety (poté byly porody uváděny již od 15 let). U nejstarších rodiček bylo možné pracovat s jednotnými věkovými skupinami 45–49 let a 50 let a více. Věkové složení populace samozřejmě ovlivňuje počet porodů podle jednotek věku (absolutně i relativně). Pro výpočet rozptylu v jednotlivých letech byla proto pro každý rok a jednotku věku spočítána váha, která zajistila standardizaci dat podle věku¹⁸. Pro potřeby kohortní analýzy není tato standardizace z pochopitelných důvodů nutná.

Rozptylem věku prvních porodů se budeme zabývat i v třídění podle vzdělání: tato data pocházejí z datového souboru hlášení o narození sbíraných mezi lety 1993 až 2004 [ČSÚ 1993–2004]. Data jsou v individuální podobě a obsahují všechny sociodemograficky relevantní proměnné, které Český statistický úřad o porodech sbírá. Pro naše účely využijeme informaci o době uplynulé od sňatku a informaci o vzdělání rodiček. Bohužel, pro ostatní roky 1920–1993 takto podrobná data nemáme a hypotézy 2–4 můžeme zkoumat jen pro transformační období 1993–2004.

Obstojí individualizační teorie ve světle demografických dat?

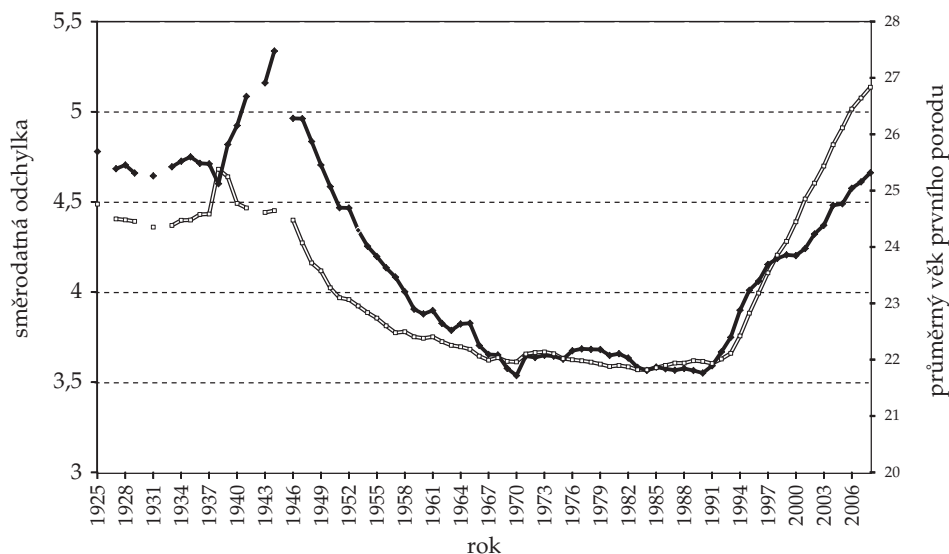
Časování porodů v dlouhodobé perspektivě

Pro potřeby naší analýzy jsme pro každý sledovaný rok spočítali poměrně jednoduchý indikátor – směrodatnou odchylku věku prvního porodu. Z grafu 1 je patrné, že za posledních 80 let došlo v rozptylu časování tranzice od bezdětnosti k rodičovství k velkým změnám. Až do neklidného konce třicátých let 20. století a začátku druhé světové války byla úroveň rozptylu stabilní. Během války prudce stoupla a na předválečnou úroveň se vrátila v roce 1949. V poklesu pokračovala

¹⁷ Důvody jsou dva: některé ročníky publikace nebyly dostupné – týká se to let 1926, 1930, 1932, 1942 a 1945 (tato skutečnost nepřináší velké problémy v analýze jednotlivých let, ale v kohortní analýze bychom museli nahrazovat chybějící roky klouzavým průměrem). Kohortní analýza se navíc opírá o velikost populace žen podle věku, tyto údaje jsou sice dostupné až do roku 1925, avšak vinou událostí druhé světové války došlo k nestabilitě ve vývoji obyvatelstva, které statistiky nejsou schopné jednoduše zaznamenat – údaje o porodech a věkovém složení populace v českých zemích vycházejí z různých definic, a tak nejsme schopni je propojit (válka znamenala odsun Němek, nucené nasazení Čechů v Třetí říši apod.).

¹⁸ Byla použita metoda přímé standardizace, kdy jsou věkově specifické míry sňatečnosti (tedy podíl uzavřených sňatků v daném věku vůči počtu žen v daném věku) násobeny počtem osob v dané věkové kategorii standardní populace. Blíže k tomu [Srb, Kučera, Růžička 1971: 114].

Graf 1. Směrodatná odchylka věku prvního porodu po standardizaci v daném roce

Zdroj: Pohyby obyvatelstva a ČSÚ.

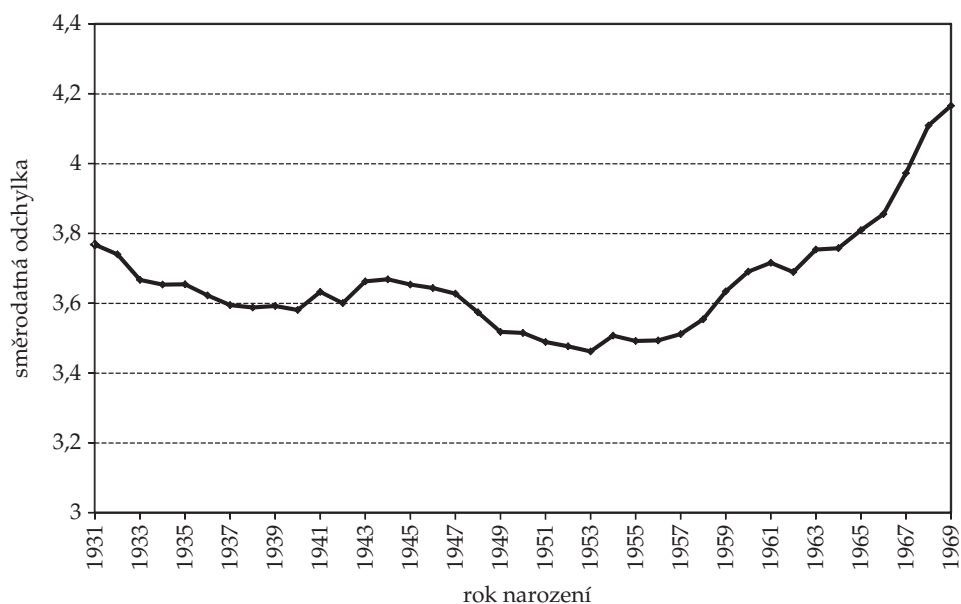
Poznámka: Chybějící hodnoty v letech 1926, 1930, 1932, 1942 a 1945 byly nahrazeny průměry z let předchozích a následujících.

až do roku 1970, kdy došlo ke stabilizaci. Tato stabilní úroveň se poté udržovala až do roku 1990, kdy se rozptýl po pádu komunistického režimu opět vydal na cestu vzhůru, a až do roku 2007 se tento růst nezastavil. I přes tento strmý růst se však hodnota směrodatné odchylky zatím pouze přiblížila úrovni z 20. a 30. let minulého století.

Čtenáře může napadnout, že míra rozptýlu úzce souvisí s odkládáním porodů (nebo naopak jejich uspíšením) do vyššího věku díky společenským otřesům či změnám v sociálních normách nebo preferencích týkajících se rodičovství. Zvyšující se věk při prvním porodu rozšiřuje možný interval, v němž se většina porodů odehrává, a může tak zvyšovat rozptýl v našich datech zastoupený směrodatnou odchylkou. Graf 1 tuto závislost ukazuje a vidíme v něm, že průběh obou křivek, směrodatné odchylky i průměrného věku prvního porodu, je podobný a korelace mezi oběma indikátory je vysoká (Pearsonův korelační koeficient je roven 0,84). V případě porodů je zřetelná tendence k návratu rozptýlu na úroveň, kterou české země zažívaly před druhou světovou válkou, a rozložení prvních porodů podle věku se v posledních letech přiblížilo předválečné podobě.

Kohortní pohled nabízí odlišný obraz. Bohužel vinou omezení plynoucích z povahy získaných dat (nesouměřitelnost dat o věkovém složení populace a porodech způsobená demografickými otřesy během druhé světové války a po

Graf 2. Vývoj směrodatné odchylky prvního věku porodu po standardizaci pro věkově kohorty žen

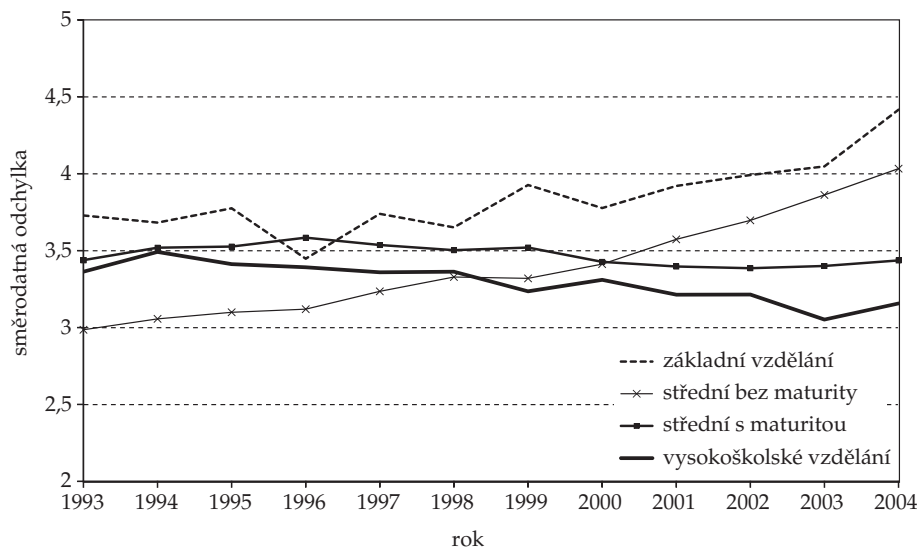

Zdroj: Pohyby obyvatelstva.

ní), můžeme v kohortním pohledu analyzovat situaci žen z nejstarší kohorty narozené v roce 1931 (těmto ženám bylo v roce 1946, odkdy máme spolehlivá data, 15 let). V grafu 2 vidíme, že v kohortním pohledu se rozptyl porodů držel poměrně stabilně, a to pro všechny kohorty narozené před rokem 1945, kdy rozptyl začal klesat, aby poté od roku narození 1955 opět začal stoupat.

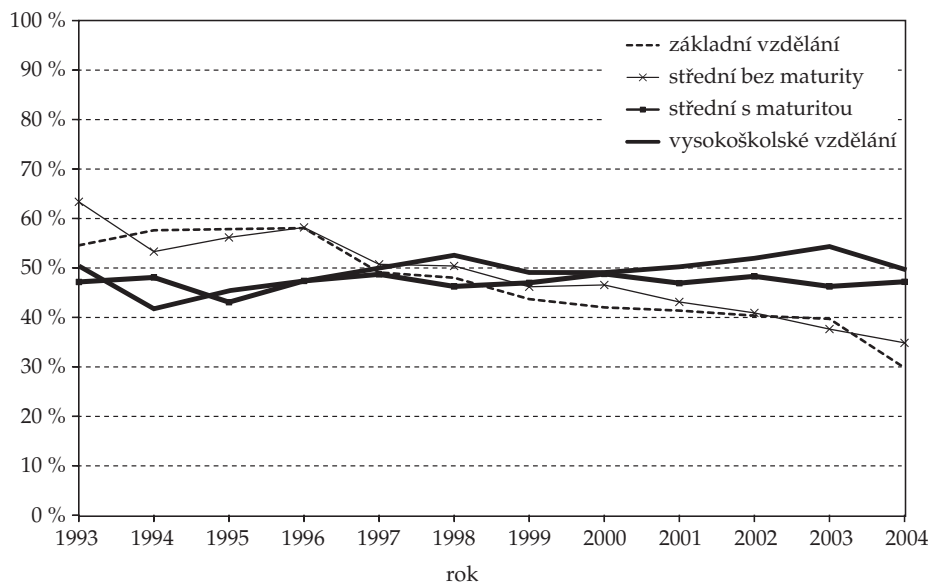
Pro roky 1993 až 2004 jsme získali i data, která nám umožňují analyzovat rozptyl a rozložení prvních porodů podle věku a zároveň podle čtyř hlavních vzdělanostních skupin. V obou grafech (graf 3 a 4) najdeme mírné, ale přesto neopomenutelné trendy: rozptyl věku u vzdělaných žen (žen s maturitou či vysokoškolsky vzdělaných) stagnuje nebo mírně klesá. U žen s nižším vzděláním naopak najdeme trend opačný a velmi výrazný: mezi lety 1993 až 2004 vzrostl rozptyl u žen se základním vzděláním a bez maturity o polovinu. Růst rozptylu věku prvního porodu v 90. letech minulého století je proto zřejmě nesen skupinou žen s nižším vzděláním, a nikoliv ženami, u nichž by, dle individualizačních teorií, byl tento růst očekáván s vyšší pravděpodobností. Tento výsledek nepřímo podporuje i skutečnost, že u žen s vyšším vzděláním (zejména u vysokoškolaček) dochází k jisté „kompresi“ v časování porodů – zkracuje se u nich meziporodní interval [Pakosta 2008]. Vysokoškolsky vzdělané ženy totiž stále častěji odkládají porod prvního dítěte na později (v souvislosti se studiem a následným zaměst-

Graf 3. Vývoj směrodatné odchylky věku prvního porodu podle vzdělání v letech 1993 až 2004

Zdroj: ČSÚ.

Graf 4. Podíl porodů do dvou let od průměru v daném roce a pro danou kategorii vzdělání

Zdroj: ČSÚ.

náním)¹⁹ a období, kdy mohou první dítě porodit, se zužuje do stále užšího intervalu. To následně vede ke snižování rozptylu v časování prvního porodu a růstu podílu porodů do dvou let od průměru. Ženám s nižším vzděláním se naopak tento interval rozšiřuje a trendy v grafech 3 a 4 jsou potom opačné.

Časování sňatků v dlouhodobé perspektivě

Porod prvního dítěte používáme jako příklad události životního běhu, jež nastává u většiny populace, nicméně z hlediska časování má biologická omezení. Sňatek je naproti tomu událost, jejíž časování kromě legálních omezení nemá jasně dané limity (např. biologické). Zároveň však intenzita sňatečnosti kolísá a zvláště v současné době není zcela jasné, jak velký podíl populace během života manželstvím projde. (Oproti tomu rodičovství lze považovat za tranzici téměř univerzálně rozšířenou, i když i zde se situace v poslední době mění).

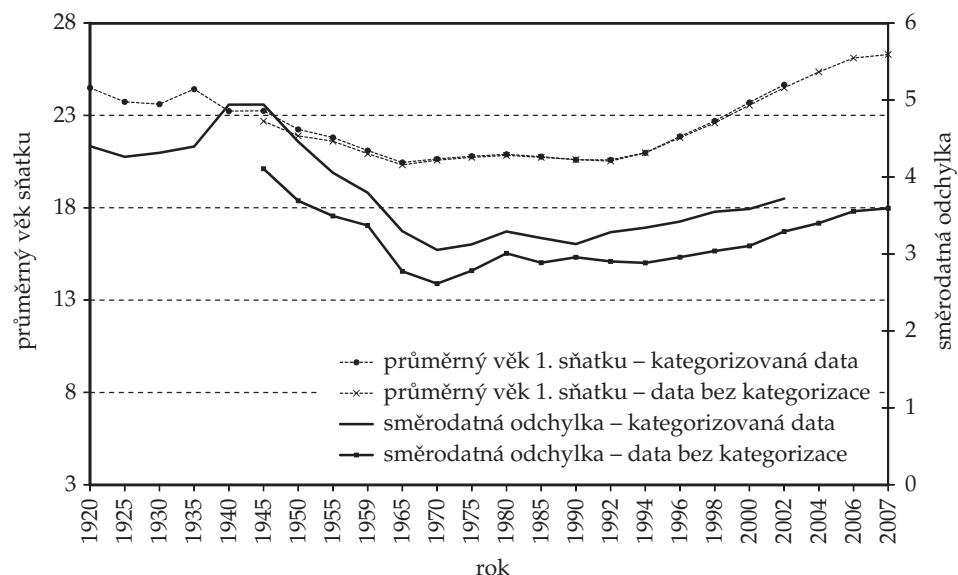
Rozhodli jsme se tedy, že časování sňatku použijeme jako druhý indikátor individualizace životních drah a budeme podobně jako v případě prvních porodů zkoumat, zda se mění rozptýlenost v časování této události. Jelikož údaje o porodech vedl až do nedávna Statistický úřad pouze v souvislosti s ženami, budeme i časování sňatků sledovat jen u nich. Důvodem je srovnatelnost obou analýz, kdy se snažíme prostřednictvím využití více indikátorů alespoň jednoduše triangulovat výsledky. Zároveň nás zajímá také vzájemný vztah v časování těchto dvou tranzic. Časová řada je konstruována opět s využitím záznamů z publikací *Pohyb obyvatelstva [Pohyb obyvatelstva 1920–2008]*. Údaje o sňatcích svobodných snoubenců jsou dostupné v jednoletém třídění od roku 1940, možnost porovnat poměry před válkou nám dává použití kategorizovaných dat.²⁰

Vypočtena byla směrodatná odchylka pro věk uzavření prvního sňatku a také podíl sňatků uzavřených v dvouletém intervalu od průměru. Obě míry rozptýlenosti ukazují velmi podobný obrázek jako v případě porodů. Směrodatná odchylka pro časování sňatků je nejnižší v 70. letech 20. století, kdy se v úzkém věkovém rozmezí dvou let od průměru odehrává až 65% uzavřených sňatků svobodných snoubenců. Nejvýraznější změny v časování sňatků pozorujeme v období 2. světové války. Proto nás také zajímalo, co se dělo před ní. Tuto otázku je však možné zodpovědět pouze s využitím kategorizovaných dat. Proto v grafu 5 pro srovnání vynášíme křivku směrodatné odchylky i průměrného věku

¹⁹ Mezi lety 1993 až 2004 vzrostl průměrný věk prvního porodu vysokoškolaček o 2,3 roku (relativně o 8,5%), žen se středním vzděláním s maturitou o 4,1 roku (relativně o 18,4%), ženám se středním vzděláním bez maturity o 4,5 roku (tedy o 21,3%) a ženám se základním vzděláním o rok a půl (tzn. o 7,8%) [datový soubor hlášení o narození, vlastní výpočet].

²⁰ Data do roku 1935 existují pouze s kategorizací věku snoubenců. Výpočty jsou prováděny s hodnotami reprezentujícími střed pětiletých intervalů věku. Blíže k použitelnosti této metody viz Fučík [2006].

Graf 5. Dlouhodobý vývoj směrodatné odchylky sňatkového věku svobodných žen, vstupujících do 1. manželství mezi roky 1920–2007

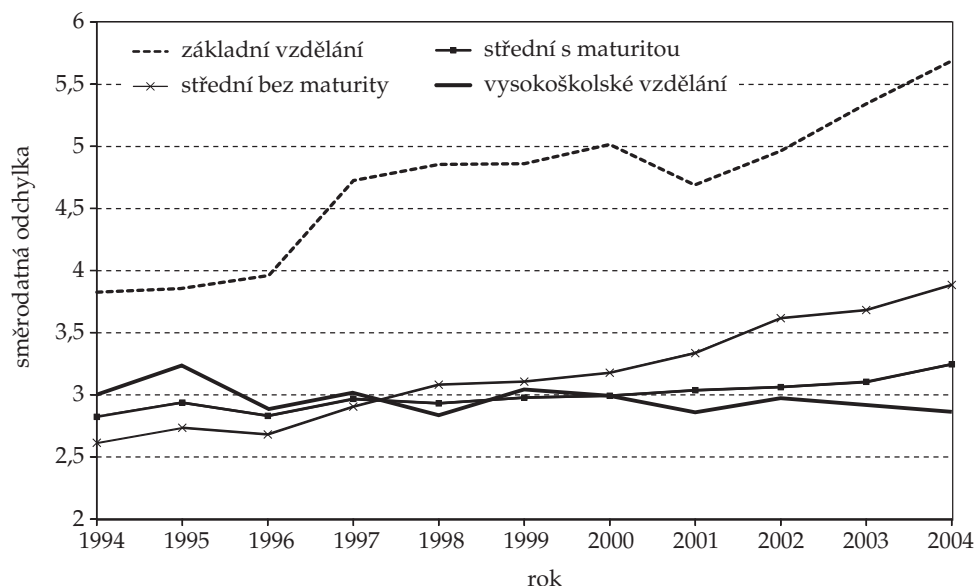
Zdroj: Pohyby obyvatelstva a ČSÚ.

při prvním sňatku, vypočítanou z dat ve věkových kategoriích. Celková poloha křivky je odlišná, protože výpočet směrodatné odchylky z kategorizovaných dat dává jiné hodnoty, nicméně trend lze pozorovat stejný. Jelikož jiná data nejsou k dispozici, je to jediná možnost, jak usuzovat, že rozptyl v časování sňatků byl před druhou světovou válkou na úrovni, k níž se v průběhu 90. let 20. století a na začátku 21. století teprve vrací. Jelikož rozptyl je i zde silně korelován s hodnotou průměrného věku prvního sňatku, můžeme zmíněné zjištění podpořit i odkazem na vývoj tohoto ukazatele. Opět je patrné, že sňatky se v období první československé republiky uzavíraly v průměru výrazně později, než tomu bylo v období komunistické vlády, a tento indikátor se vrací na původní úroveň až na začátku 21. století. Můžeme tedy soudit, že v průběhu komunistického režimu došlo k výrazné standardizaci životních drah, zatímco v 90. letech až do dnešních dnů se opět odlišnosti v životních drahách jednotlivců zvyšují. Otázka však zní, zda lze na základě těchto výsledků hovořit o trendu destandardizace a potažmo individualizace životních drah z dlouhodobého hlediska, tak jak by předpokládala modernizační teorie.

Analogicky jako u porodů využijeme podrobnější data z poslední doby k hlubší analýze vývoje rozptylu v časování sňatků u jednotlivých vzdělanostních skupin. Pro sňatky v jednoletém třídění podle věku a vzdělání svobodných žen

Graf 6. Vývoj směrodatné odchylky sňatkového věku podle vzdělanostních kategorií svobodných žen vstupujících do 1. manželství (1994–2004)

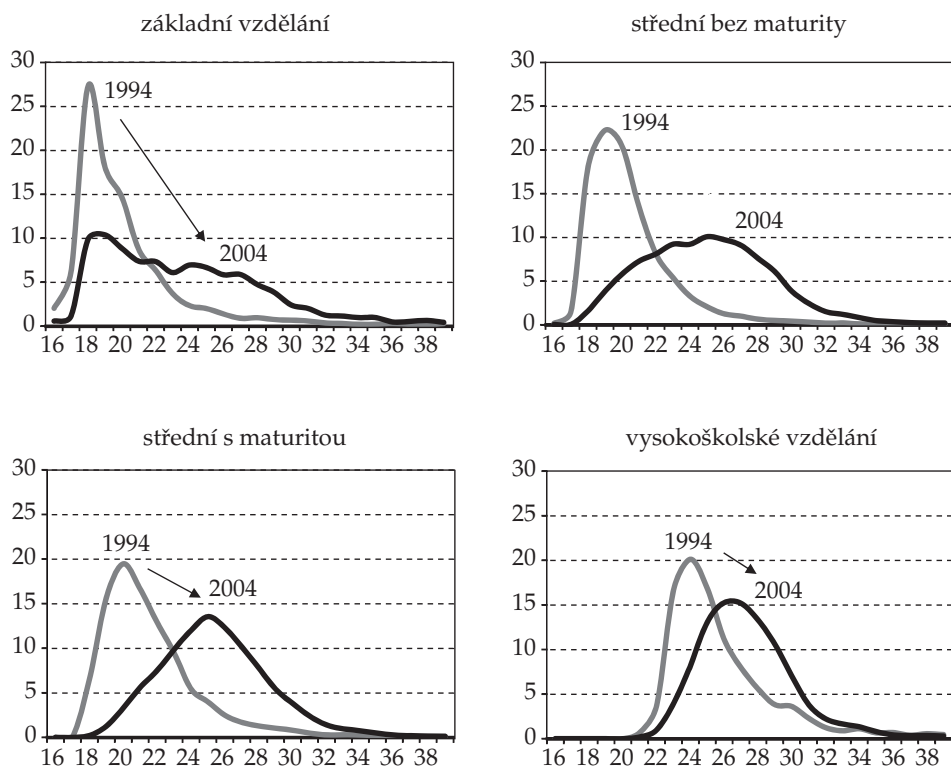
Zdroj: ČSÚ.

máme k dispozici časovou řadu od roku 1994 do roku 2004.²¹ Právě v tomto období lze pozorovat nejvýraznější trendy, popisované v demografické i sociologické literatuře ve spojení s porevoluční transformací. Destandardizace životních drah po roce 1989, ústup od raného časování životních tranzic, jimiž jsou rodičovství a sňatek, spolu s celkovým ústupem od (do té doby) běžných forem rodinného života jsou chápány jako hlavní charakteristiky demografického vývoje v tomto období. Sociologové pak zajímá, jak se tento vývoj liší v jednotlivých socioekonomických, třídně či vzdělanostně definovaných skupinách. Zejména otázka, zda jsou nositeli změn příslušníci vyšší či nižší třídy, je klíčová pro pochopení, zda jsou změny v demografickém chování spíše výrazem liberalizace a kulturní změny, nebo výsledkem porevoluční anomie a ekonomické nejistoty.

Z demografických dat máme k dispozici pouze vzdělanostní úroveň osob vstupujících do manželství, která se však dá použít jako nepřímý indikátor třídní pozice. Pokud celkový trend, jenž v 90. letech 20. století vede ke zvyšování rozptylu sňatkového věku, rozdělíme podle vzdělání svobodných žen uzavíra-

²¹ Pro analýzu dlouhodobého vývoje není třídění sňatků podle věku a vzdělání svobodných žen k dispozici. Pouze data od roku 1993 lze objednávat v libovolném třídění přes službu Infoservis ČSÚ.

Graf 7–10. Relativní distribuce žen podle věku prvního sňatku a vzdělání – srovnání 1994–2004

Zdroj: ČSÚ.

jících první sňatky, zjistíme, že k nejvyšší rozptýlenosti směřuje vývoj u nejnižší vzdělanostní skupiny. Zde může být rozptyl zároveň dán snižujícím se absolutním počtem osob se základním vzděláním, nicméně z dat v grafu 6 je patrné, že rozptyl se na konci sledovaného období zvyšuje systematicky směrem k nižším vzdělanostním kategoriím. U vysokoškolaček je patrná stagnace, či mírně negativní trend. Zatímco na začátku 90. let je distribuce sňatkového věku u vysokoškolaček mírně rozptýlenější než u žen s maturitou a výučním listem, v průběhu dekády se pořadí mění, a zatímco nižší vzdělanostní skupiny začínají uzavírat (první) sňatky ve stále různějším věku, trend u vysokoškolaček stagnuje. V roce 2004 tak tvoří skupinu s relativně nejmenším rozptylem sňatkového věku. Tyto výsledky jsou zcela konzistentní s analýzou časování prvních porodů.

Vedle ukazatele samotného rozptylu prezentujeme také srovnání relativních distribucí prvosňatečnosti žen podle věku a vzdělání. Z následujících grafů 7 až 10 je patrný velice diferencovaný vývoj. Sňatečnost byla na začátku 90. let

u všech vzdělanostních skupin koncentrována do velmi úzkého časového období, nejvýrazněji pak u nejnižších vzdělanostních skupin. Do roku 2004 se však situace obrátila: nejspičatější distribuci prvních sňatků podle věku nacházíme u vysokoškolsky vzdělaných žen, zatímco ženy se základním vzděláním a výučním listem se vdávají ve velmi různém věku. V průběhu sledovaného období došlo k výrazným proměnám vzdělanostní struktury – liší se tedy absolutní počty žen v daných vzdělanostních kategoriích. V prezentovaných grafech se však jedná o relativní (procentuální) distribuce, na rozdíl od výpočtu nestandardizovaného rozptylu tedy nemůže mít tato změna na výsledky vliv.

Destandardizace životních drah podle vzdělání (vzájemný vztah tranzic)

Pro zachycení změn v destandardizaci životních drah jsme použili analýzu intervalu mezi sňatkem a porodem prvního dítěte. Právě tento údaj nám může posloužit jako indikátor, do jaké míry jsou významné životní události standardizované, tj. lidé mohou prožívat klíčové životní momenty diferencovaně (každý v jiném věku), ale průběh jejich životních drah může být standardizovaný (kombinace a rozestupy těchto životních událostí mohou být stejné).²² Pro tuto analýzu máme data o porodech, která obsahují i údaj o předchozím sňatku, můžeme tedy vypočítat délku tohoto intervalu v letech 1993 až 2004 a následně s takto získaným časovým údajem vstoupit do analýzy historie událostí, v níž můžeme modelovat vliv vzdělání otce a matky. Tato metoda neindikuje destandardizaci úplně – nezabývá se totiž pořadím událostí (sňatku a porodu), které je indikováno pouze nepřímo, tj. prodlužováním nebo zkracováním intervalu mezi sňatkem a porodem. Bohužel nedisponujeme podrobnými daty, která by umožnila komplexnější analýzu.

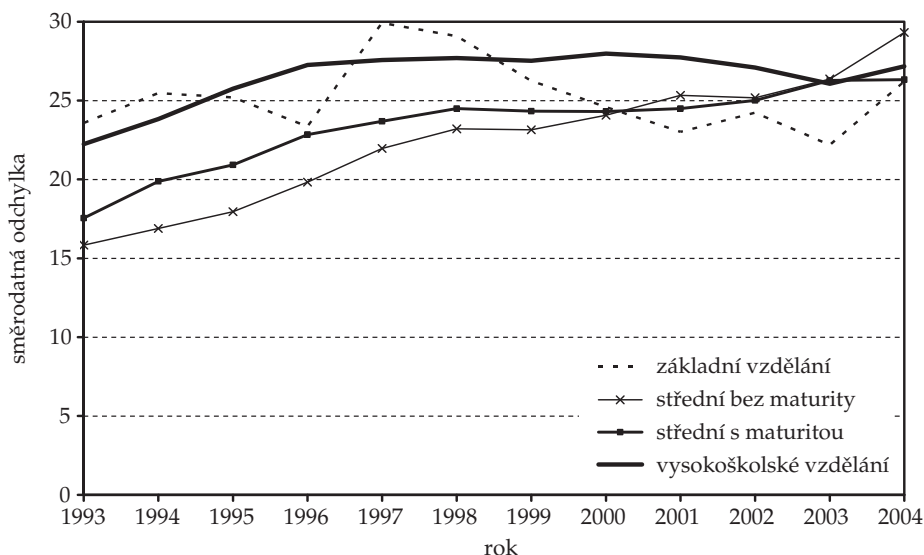
V uplynulých letech dochází k prodlužování intervalu mezi prvním sňatkem a porodem prvního dítěte, který v roce 1993 činil v průměru 14 měsíců, do roku 2004 však vzrostl na 24,5 měsíce. V tomto období se zvyšovala i směrodatná odchylka intervalu, takže můžeme konstatovat, že k jisté destandardizaci životních drah dochází (viz graf 11). Až do poloviny prvního desetiletí 21. století byl tento trend diferencován i podle vzdělání a jeho nositelkami byly nejčastěji ženy s nižším vzděláním. U žen s vysokoškolským vzděláním rozptyl intervalu rostl pouze v první polovině devadesátých let minulého století a poté již nadále stagnoval.

V analýze historie událostí porovnáváme průběh křivky kumulované funkce přežití podle vzdělání ženy s ohledem na vzdělání muže.²³ Exponované koeficienty beta v tabulce 1 ukazují na to, že v roce 1993 se s rostoucím vzděláním

²² Srov. obrázek 1.

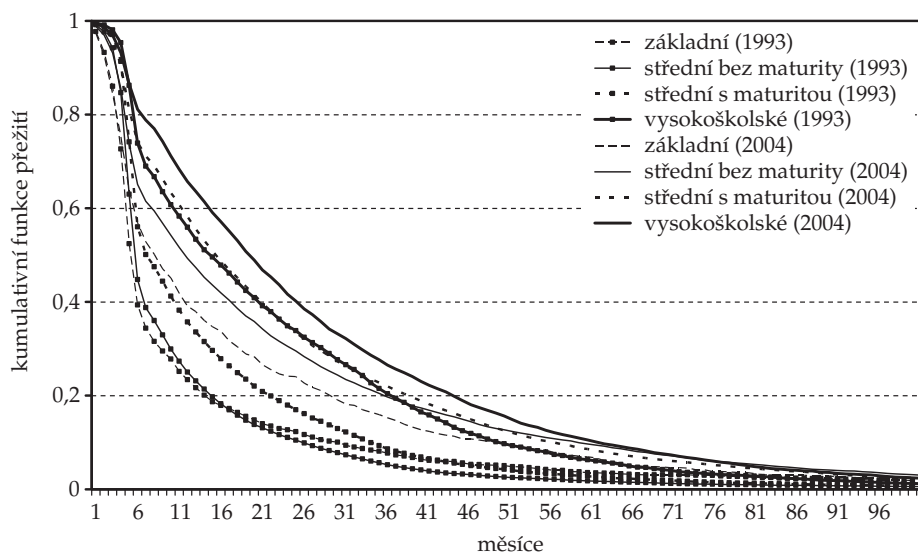
²³ Obě nezávisle proměnné – vzdělání muže a ženy – jsou považovány za ordinální proměnnou, která do analýzy vstupovala v podobě jednotlivých dummy proměnných, a jako referenční skupina posloužili lidé se základním vzděláním. Pro výpočet byl použit Coxův model relativního rizika ve statistickém softwaru SPSS.

Graf 11. Vývoj směrodatné odchylky intervalu mezi prvním sňatkem a porodem prvního dítěte mezi lety 1993 až 2004 podle vzdělání

Zdroj: ČSÚ.

Graf 12. Analýza historie událostí, průběh funkce přežití podle vzdělání ženy (doba od uzavření sňatku k porodu prvního dítěte v měsících)

Zdroj: ČSÚ.

Tabulka 1. Koeficienty modelu z analýzy historie událostí intervalu mezi prvním sňatkem a prvním porodem v letech 1993 a 2004

	B		Wald		df	Sig.		Exp(B)	
	1993	2004	1993	2004		1993	2004	1993	2004
Základní vzdělání, ženy			602,5	85,6	3				
Střední bez maturity, ženy	,002	-,212	0,0	31,4	1	,931	,000	1,002	,809
Střední s maturitou, ženy	-,183	-,256	61,2	47,6	1	,000	,000	,832	,774
Vysokoškolské, ženy	-,410	-,343	206,1	73,9	1	,000	,000	,664	,709
Základní vzdělání, muži			344,7	26,0	3	,000	,000		
Střední bez maturity, muži	,014	,010	0,4	0,1	1	,512	,806	1,014	1,010
Střední s maturitou, muži	-,080	-,025	12,4	0,4	1	,000	,537	,923	,975
Vysokoškolské, muži	-,309	-,087	133,7	4,1	1	,000	,042	,735	,917

Zdroj: ČSÚ.

prodlužovala doba mezi sňatkem a porodem prvního dítěte, a platilo to jak pro matky, tak pro otce (byť u nich v menší míře). Lidé se středním vzděláním bez maturity a se základním vzděláním tvoří homogenní skupinu (koeficienty se rovnaly jedné). V roce 2004 došlo v tomto ohledu ke změně a ženy se středním vzděláním bez maturity se začaly od nevzdělaných žen lišit (průběh intervalu se změnil a samotný interval prodloužil). Vliv vzdělání otce potom vymizel. Tato analýza tedy opět ukazuje na to, že podoba životních drah je diferencována podle vzdělání, v čase se mění a nositelkami destandardizace jsou zejména ženy s nižším vzděláním.²⁴

²⁴ Je však nutné brát na vědomí fakt, že analýza je omezena pouze na ženy, které prošly oběma demografickými událostmi (výsledek kumulované funkce přežití je vždy 0, neboť porod se realizoval u všech). Vzhledem k povaze použitých dat nemáme k dispozici údaje o podílu žen, které jednu z tranzic vynechaly – interval mezi sňatkem a porodem u nich nelze určit, rozhodnutí o bezdětnosti však může také indikovat individualizační tendence. Na rozdíl od běžně pojmávané analýzy přežití je cílem našeho výpočtu ukázat průběh intervalu mezi sňatkem a porodem, nikoliv kolik žen se nakonec rozhodlo zůstat bezdětnými. Jsme si také vědomi stále rostoucího podílu dětí narozených mimo manželství – s těmito porody v této analýze přirozeně nepracujeme.

Diskuse a závěr

Ze strukturálních dat jsme se pokoušeli zjistit, jaký je vývoj časování prvních sňatků a porodů v České republice. Tímto problémem se samozřejmě zabývala řada demografů. Náš pohled se však liší ve třech rovinách a jeho specifická je dána zejména jejich kombinací. Jednak nám jde o zachycení dlouhodobého trendu vývoje, nikoliv pouze o transformační období po revoluci v roce 1989. Zároveň nás nezajímá samotný vývoj průměrného věku, ale charakteristiky věkové distribuce daných tranzic – tedy rozptyl v individuálních tranzicích. Zadruhé popisujeme diferenciaci životních drah v nedávném období s odkazem na třídní pozici. Využíváme dostupného třídění podle hlavních vzdělanostních kategorií, abychom odpověděli na otázku, zda se proces diferenciaci liší v takto definovaných skupinách populace. Zatřetí je náš výzkum interpretačně veden ze sociologických pozic. Účelem tedy není popis vývoje populace a jeho determinant, ale použití demografických dat jako indikátoru pro sociologické koncepty užívané teoriemi individualizace a životního běhu. Osou naší analýzy je tedy odpověď na otázku, zda lze v demografických datech z České republiky najít oporu pro koncept individualizace životních drah, a jeho zasazení do širšího kontextu individualizačních teorií.

Shrneme-li hlavní zjištění, která plynou z našich analýz, můžeme říci, že po čtyřicetileté epoše, kdy se většina žen vdávala a rodila děti v podobném věku, podobné životní situaci a ve srovnání s dneškem i poměrně brzy, přichází po revoluci období, kdy se životní dráhy napříč populací začínají výrazněji rozvíjet. Jsou lidé, kteří se žení hned po dokončení střední školy, a mnoho dalších sňatek uzavře až dlouho po třicítce. Rozmanitost v tomto ohledu výrazně narostla. Potud jsou data zcela v souladu s předpoklady teorií hovořících o diferenciaci životního běhu. Co však dle našeho názoru zaslouží pozornost, je teprve dlouhodobé porovnání tohoto vývoje. Pokud se totiž vrátíme k počátku běžně dostupných demografických záznamů ve dvacátých letech dvacátého století, zjistíme, že zde existovala podobná diferenciaci v životních drahách jako na začátku 21. století. První sňatky uzavírali lidé taktéž ve velice různém věku a rozdílnost v časování porodů byla také významná. Technicky řečeno – rozptyl v časování obou událostí byl srovnatelný či vyšší než v současnosti. První hypotézu o růstu rozptýlenosti v časování prvních sňatků a prvních porodů můžeme tedy v případě obou demografických událostí zamítnout – rozptýlenost je ve 20. letech 20. století vyšší než na počátku 21. století. Jak toto zjištění odpovídá předpokladu dlouhodobého vývoje směrem k individualizaci životních drah v průběhu moderní a pozdně moderní společnosti?

Paul de Beer [2007] testoval individualizaci v podobě heterogenity lidského chování na čtyřech životních událostech: volbě studia, volbě zaměstnání, věku při vstupu do manželství a věku ženy při narození prvního dítěte. Ani v jeho případě, podobně jako na našich datech, se neukázal jednoznačný trend k větší či menší heterogenitě.

Podle Scherger [2009] je idea individualizace jako idea jednání bez limitů nevhodná, podobně jako idea destandardizace jako rozpadu struktur životního běhu. Skutečné oblasti jednání jsou různé pro různé aktéry, v závislosti na různých proměnných, například výši příjmu. Podle Halmana [Halman 1996] je moderní společnost individualizovaná v tom smyslu, že lidé se mohou svobodně rozhodovat, jak se budou chovat nebo co budou dělat. Nicméně ne vždy a ne nutně se rozhodují na základě svých osobních voleb, naopak často volí tradiční alternativy.

Podobná míra heterogenizace životních drah žen ve dvacátých letech minulého století a po roce 1989 může být způsobena mnoha faktory. Na počátku minulého století se již začaly rozšiřovat znalosti antikoncepčních metod, svou roli však mohla sehrát i první světová válka a hospodářská krize v třicátých letech [Hašková 2009]. Tyto faktory mohly působit v různých společenských vrstvách různě a způsobovat rozmanitost životních drah i bez současného vlivu individualizace, která se masově rozšířila až s přechodem společnosti do tzv. pozdně-moderní fáze. Manželství jako univerzální fenomén a s ním i například nízká míra konečné bezdětnosti se přitom ustavily až s poválečnou generací, ve čtyřicátých letech 20. století. V západoevropských společnostech však na rozdíl od zemí bývalého východního bloku od šedesátých let postupně docházelo, tentokrát v důsledku tzv. druhé demografické tranzice, k opětovné diverzifikaci životních drah. Období výraznější standardizace životních drah bylo tedy relativně krátké.

Na datech z let 1993–2004 jsme testovali druhou hypotézu o zvyšování rozptýlenosti intervalu mezi prvním sňatkem a prvním porodem. Tyto změny považujeme za indikátor destandardizace životního cyklu, tedy té dimenze individualizace, která říká, že se mění nejen časování událostí, ale také jejich návaznost a vzájemná pozice v individuálních biografiích. Tuto hypotézu zamítnout nelze. V datech je patrný sice mírný, ale přesto zřetelný trend k vyšší rozrůzněnosti intervalu mezi prvním sňatkem a porodem.

Druhým podstatným zjištěním je výrazná vzdělanostní diferenciace v individualizačním vývoji po roce 1989. Opět – z empirických zjištění je známé, že průměrný věk při prvním sňatku i porodu roste s výší dosaženého vzdělání. Pokud však zkoumáme distribuci těchto přechodů, zjistíme, že souvislost je opačná – vyšší vzdělanostní skupiny časují tranzice v relativně nejužším pásmu, zatímco silná heterogenizace se týká žen s nižším vzděláním. Vzhledem k těmto výsledkům zamítáme třetí hypotézu, která předpokládala, že v letech 1994–2004 bude rozptýlenost časování prvních sňatků a porodů vyšší u vyšších vzdělanostních kategorií. Tato souvislost má v datech jednoznačně lineární a jednoznačně opačný charakter. Nositeli heterogenizačních trendů jsou tedy v ČR nižší vzdělanostní skupiny. Jsou také nositeli individualizační vlny? Podobně při testování čtvrté hypotézy o rozptýlenosti intervalu mezi prvním porodem a prvním sňatkem podle vzdělání nenacházíme data pro její oporu. Předpokládané rozdíly nebyly nalezeny a lze konstatovat, že pouze na začátku sledovaného období lze pozorovat vzdělanostní rozdíly předpokládaného směru (s výjimkou žen se základním

vzděláním, u nichž jsou vzdálenosti mezi sňatkem a porodem nejružnější). Do roku 2004 se však rozptýlenost v intervalu mezi sňatkem a porodem sblíží, a nižší vzdělanostní skupiny tak vykazují strmější trend k destandardizaci.

Na základě analýzy lze předpokládat, že vyšší vzdělanostní skupiny se pouze přizpůsobily novému způsobu časování životních událostí a nové struktuře životního běhu. Studium a získání zkušeností v různých sférách, především v oblasti práce, předchází rozhodnutím o manželství a rodičovství. Tato nově se vyčleňující životní fáze je označována jako post-adolescence (pozdní mladost, mladá dospělost). Pro ženy a muže, kteří touto fází procházejí, jsou charakteristické pouze některé znaky, tradičně spojované s dospělostí (finanční nezávislost na rodičích, vlastní zaměstnání, popř. bydlení), jiné, jako je vlastní rodina a děti, naopak chybí [Galland 1984; Heath, Cleaver 2003; Tomášek 2006]. Ty pak přicházejí, vzhledem k reprodukčním možnostem ženy, v relativně krátkém časovém intervalu. Ženám z nižších vzdělanostních skupin se však takové možnosti seberealizace mimo manželství a mateřství nemusejí nabízet, a častěji proto následují životní dráhy svých matek, které v období předchozího režimu rodily své děti nejčastěji do 25 roku života. Pokud tyto ženy mateřství odkládají do pozdějšího věku nebo zůstávají bezdětné, nemusí být důvodem seberealizační motivace, ale naopak pocit (ekonomické) nejistoty a individuálních rizik, plynoucí z požadavků globalizovaného trhu práce, na kterém může být nižší vzdělání výrazným handicapem. Novému způsobu života v tržně-kapitalistické společnosti a tedy i novému způsobu časování důležitých životních tranzic se proto mohou přizpůsobovat pomaleji a jejich životní dráhy vykazují rysy destandardizace. Z tohoto pohledu nejsou destandardizované životní dráhy následkem individualizačních tendencí, uvažovat lze spíše o vlivu anomie. Anomickou reakci mohla vyvolat právě změna politického a sociálního režimu po roce 1989, kdy přestaly platit dosavadní sociální normy a hodnoty. Prosazování nových hodnot a norem, jejich nedostatečné institucionální zakotvení a slabé kontrolní mechanismy mohly vést k situaci individuální nejistoty a dezorientace. Studium anomie v souvislosti s poklesem plodnosti se na příkladu Maďarska zabýval Spéder a kol. [1999], v kontextu Maďarska a Bulharska Philipov, Spéder a Billari [2005]. Tyto studie poukázaly na různou míru anomie v jedné společnosti – někteří lidé se v novém sociálním a politickém uspořádání zorientovali rychleji než jiní. Podobné výsledky přinesla také data z českého prostředí [Rabušic, Mareš 1996].

Naše analýza, zjišťující míru diferenciací/heterogenizace a destandardizace životních drah, je samozřejmě pouze jedním z mnoha možných pohledů na danou problematiku. Analýza je nutně zúžena především s ohledem na výběr indikátorů individualizace. Důvodem jejich výběru je dostupnost, konzistence a dlouhodobý sběr dat, která odkazují k plošně a formálně sledovaným událostem (sňatky, porody atp.). Podobná data, vztahující se k neformálním institucím (jako jsou přátelské sítě, konzumní chování, trávení volného času atd.) k dispozici nejsou.

MICHAELA BARTOŠOVÁ působí jako výzkumná pracovnice v Ústavu populačních studií při Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, kde v současné době dokončuje doktorské studium sociologie. K jejím odborným zájmům v oblasti sociologie rodiny patří problematika mateřské tranzice, bezdětnosti a singles. Zabývá se také sociologií dětství a podílí se na projektu, který prostřednictvím nových přístupů k dětskému aktérovi a pomocí inovativních výzkumných technik zpracovává téma rodiny z pohledu dětí.

PETR PAKOSTA absolvoval sociologii na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity. Nyní působí jako výzkumný pracovník v Ústavu populačních studií při Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity. Zaměřuje se na sociologii rodiny a populační studia a zajímá se o problematiku výběrového párování, rozpadu partnerských vztahů a životních drah.

PETR FUČÍK působí jako výzkumný pracovník v Ústavu populačních studií při Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity. Participoval na projektech panelového výzkumu Páry rodiny, stratifikačního výzkumu Třídní struktura a sociální mobilita, byl členem výzkumného týmu Rodina v rámci Institutu pro výzkum reprodukce a integrace společnosti. Jeho výzkumným zájmem je propojení sociologie rodiny s širším okruhem strukturálních a stratifikačních teorií. Konkrétněji změny reprodukčních strategií po rozvodu, institucionalizace nových forem partnerství a nových období v rámci životních drah.

Literatura

- Bartošová, M. 2009. „Ženy po třicítce: příklad specifických reprodukčních strategií a jejich zdrojů.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 45 (1): 147–177.
- Bauman, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- Beck, U. 2004. *Riziková společnost: na cestě k jiné moderně*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Beck, U., A. Giddens, S. Lash. 1994. *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U., E. Beck-Gernsheim. 2002. *Individualization*. London: Sage.
- Beer, de P. 2007. „How Individualized Are the Dutch?“ *Current Sociology* 55 (3): 389–413.
- ČSÚ. 1925–2009. *Pohyb obyvatelstva v České republice*. Praha (periodická publikace).
- du Bois-Reymond, M. 1998. „I Don't Want to Commit Myself Yet': Young People's Life Concepts.“ *Journal of Youth Studies* 1 (1): 63–79.
- Duncan, Š., D. Smith. 2006. „Individualisation versus the Geography of 'New' Families.“ *21st Century Society* 1 (2): 167–189.
- Elchardus, M., W. Smits. 2006. „The Persistence of the Standardized Life Cycle.“ *Time & Society* 15 (2–3): 303–326.
- Fučík, P. 2006. „Věková homogamie českých sňatků 1920–2000.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (4): 719–739.
- Fuchs-Heinritz, W. 2000. „Lebensentwürfe: Eindrücke aus dem qualitativen Material (Life Designs. Impressions from the Qualitative Material).“ Pp. 394–395 in Arthur Fischer et al. (eds.). *Jugend 2000 (Youth 2000)*. Leverkusen: Leske_Budrich, 2 Bände, Zweiter Band.

- Galland, O. 1984. „Précarité et entrées dans la vie.“ *Revue Française de Sociologie* 25 (1): 49–66.
- Giddens, A. 1992. *The Transformation of Intimacy. Sexuality, Love & Eroticism in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.
- Halman, L. 1996. „Individualism in Individualized Society? Results from the European Values Surveys.“ *International Journal of Comparative Sociology* 37 (3–4): 195–214.
- Han, S.-K., P. Moen. 1999. „Work and Family Over Time: A Life Course Approach.“ *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 562 (1): 98–110.
- Hašková, H. 2009. *Fenomén bezdětnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Havlíková, J. 2007. „Věk v sociologické teorii: Perspektiva životního běhu.“ *Sociální studia* 4 (1–2): 179–200.
- Heath, S., E. Cleaver. 2003. *Young, Free and Single? Twenty-somethings and Household Change*. New York: Palgrave Macmillan.
- Heinz, W. R. 2002. „Self-socialization and Post-traditional Society.“ Pp. 41–64 in Richard A. Settersten Jr., Timothy J. Owens (eds.). *New Frontiers in Socialization (Advances in Life Course Research, Volume 7)*. Amsterdam: JAI.
- Hunt, S. 2005. *The Life Course: A Sociological Introduction*. New York: Palgrave Macmillan.
- Hurrelmann, K. 2003. „Der entstrukturierte Lebenslauf (The Unstructured Life Course).“ *ZSE: Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation (ZSE, Journal for Sociology of Education and Socialization)* 23 (2): 115–126.
- Kohli, M. 2007. „The Institutionalization of the Life Course: Looping Back to Look Ahead.“ *Research in Human Development* 4 (3–4): 253–271.
- Leccardi, C. 2005. „Facing Uncertainty. Temporality and Biographies in the New Century.“ *Young* 13 (2): 123–46.
- Leisering, L. 2003. „Government and the Life Course.“ Pp. 205–227 in J. T. Mortimer, M. J. Shanahan (eds.). *Handbook of the Life Course*. New York: Kluwer.
- Mayer, U. K. 2004. „Whose Lives? How History, Societies, and Institutions Define and Shape Life Courses.“ *Research in Human Development* 1 (3): 161–187.
- Možný, I. 2006. *Rodina a společnost*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Mythen, G. 2005. „Employment, Individualization and Insecurity: Rethinking the Risk Society Perspective.“ *The Sociological Review* 53 (1): 130–149.
- Pakosta, P. 2008. „Jedináček a rozvod – vliv rozvodu na reprodukční dráhu ženy.“ *Sociální studia* 50 (2): 55–68.
- Philipov, D., Z. Spéder, F. Billari. 2005. *Now or Later? Fertility Intentions in Bulgaria and Hungary and the Impact of Anomie and Social Capital*. Vienna: Vienna Institute of Demography.
- Rabušic, L., P. Mareš. 1996. „Je česká společnost anomická?“ *Sociologický časopis* 32 (2): 175–187.
- Shanahan, M. J. 2000. „Pathways in Adulthood in Changing Societies: Variability and Mechanism in Life Course Perspective.“ *Annual Review of Sociology* 26 (1): 667–692.
- Scherger, S. 2009. „Social Change and the Timing of Family Transitions in West Germany: Evidence from Cohort Comparisons.“ *Time & Society* 18 (1): 106–129.
- Sobotka, T. 2006. „Bezdětnost v České republice.“ Pp. 60–78 in D. Hamplová, P. Šalamounová, G. Šamanová (eds.). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Spéder, Z., B. Paksi, Z. Elekes. 1999. „Anomy and Satisfaction at the Beginning of the Nineties.“ Pp. 483–505 in T. Kolosi, I. G. Tóth, G. Bukovich (eds.). *Social Report 1998*. Tárki: Social Research Informatics Center.
- Srb, V., M. Kučera, L. Růžička. 1971. *Demografie*. Praha: Svoboda.

- Tomášek, M. 2006. „Singles a jejich vztahy; kvalitativní pohled na nesezdané a nekohabitující jednotlivce v České republice.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (1): 81–105.
- Veith, H. 2002. „Sozialisation als reflexiven Vergesellschaftung (Socialization as Reflexive Societalization).“ *ZSE: Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation (ZSE, Journal for Sociology of Education and Socialization)* 22 (2): 167–77.
- Vinken, H. 2007. „New Life Course Dynamics? Career Orientations, Work Values and Future Perceptions of Dutch Youth.“ *Young* 15 (1): 9–30.
- Zinnecker, J. 2000. „Selbstsozialisation. Essay über ein aktuelles Konzept (Self-socialization. Essay on a Contemporary Concept).“ *ZSE: Zeitschrift für Soziologie der Erziehung und Sozialisation (ZSE, Journal for Sociology of Education and Socialization)* 20 (3): 272–90.

Zdroje dat

Databáze hlášení o narození v letech 1993 až 2004. 2006. Praha: ČSÚ.